
KRITIKAI SZEMLE

KÖNYVEK

A LENTSÉGI ARCKÉPCSARNOK ÜRÜGYÉN

Kalapis Zoltán: *Lentségi arcképcsarnok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001

Az alábbi gondolatsornak, jellege folytán, az *Emlékezések könyve* című gyűjteményben lett volna a helye, de ezt már annak a Kalapis Zoltánéval kb. egyidejű megjelenése sem tette lehetővé. Szerzőnknek írásunk címében idézett munkája természetesen elmélyült és jelentőségének megfelelő szakkritikai méltánylást igényel, ami művelődéstörténetünk illetékes szakembereinek feladata lesz, ezúttal azonban csak bizonyos benyomásainkat rögzíthetjük az első olvasás nyomán.

Az ilyenfajta könyv, illetve az a tevékenység, amelynek jelentős eredményeként Kalapis Zoltán legújabb munkáját, a *Lentségi arcképcsarnok* című művelődéstörténeti kötetét köszönhetjük, valóban alkalmasnak látszik annak a szólásnak az igazát bizonyítani, hogy úgyszólván „egy egész intézetet pótol”, még ha azt nem helyettesítheti is. Ebből aztán logikusan következik az is, hogy – nem lévén ilyen intézetünk, sem pedig efféle, általa betakarított, hitelesített, rendszerezett történelmi adat- és ismerettárunk – Kalapis könyvének szakkritikai vizsgálata, a benne feltárt és prezentált tények rostája, megítélése, felülvizsgálása is csak újabb egyéni kutatás eredménye lehet. Ezért aztán legfeljebb csak szerzőnk könyvének „ürügyén” mondhatjuk el gondolatainkat az ő tevékenységét is közvetlenül érintő olyan kérdésekről, amelyek e sorok jegyzőjének felfogása szerint messze túlmutatnak az egyéni érdeklődés, a személyi érdekeltség vagy éppen valamilyen kedvtelés, ötletszerűség vagy alkalom határán.

De hát mivel is szolgál rá Kalapis munkája a fenti minősítésre? Arra tehát, hogy eredményeit egy tudományos intézetével egyenlítsük ki? Mindenekelőtt azzal, hogy az előtte járó nemzedékek egyéni kutatásainak az eredményeit is összefoglalva sok kutató sok évtizedes (sőt évszázados) munkáját összegezve építi tovább rég kezdett művét, a „Lentség” műveltségének tágas csarnokát. Ez a csarnok pedig már most, az építkezés jelen szakaszában is sejteti az „építész” koncepciójának körvonalait, tág szemhatárát, műve arányainak gondos kiképzését. Azt, hogy szándékainak megfelelően könyve ne

csupán véletlenül fennmaradt kulturális emlékek egyfajta gyűjtőhelye legyen, (múltunk halomba hordott dokumentumainak amorf tömege, hanem szellemi létünk, gondolatvilágunk, tudományos, művészeti, kulturális és irodalmi életünk egyre fölismerhetőbb körvonalakkal kibontakozó képe.

Az a körülmény, hogy „lentségi” kultúránk e panorámájában egyéni elképzelés és megformálás jut kifejezésre, lehetővé teszi, hogy annak egyéni és kollektív tényezőit, alkotóelemeit, ismérveit, lényegének meghatározóit (ennek megfelelően azok egymás közti viszonyát is) szoros összefüggésükben, globális voltukban, teljességükben és egymásra utaltságukban fogja fel, s így is ábrázolja. Következésképp: mentesen az állami, politikai, kormányzati vagy egyéb „felsőbb” érdekektől befolyásolt, redukált szempontok érvényesítésétől és elvárásaitól. Más szóval a „lentség” szellemiségének, lelkiségének, gondolkodásformáinak jobb ismeretéhez, megértéséhez s ennek folytán vállalatához járuljon hozzá (soha a bármely irányú s bármilyen fogantatású elzárkózás vagy elkülönülés szándékával, hanem a közösségben élők összetartozásának a gondolatával, azok érdekeit szem előtt tartva).

Ezen a helyen s az imént mondottakkal összefüggésben vetődhet fel a kérdés: van-e, sőt szellemi életünk, kiadói viszonyaink, tudományos életünk, kulturális szervezettségünk jelenlegi koordináta-rendszerében egyáltalán elképzelhető-e olyan intézmény, olyan szervezet, kollektíván végzett, sokoldalú, ám mégis monografikusan, azaz egyazon tárgyra irányulóan elgondolt és irányított kutatómunka vagy tényfeltáró tevékenység, amely egy közösség gazdasági, kulturális, művészi, történelmi és sok egyéb életjelenségeit szintézisbe foglalná, vagy hogy multidiszciplináris elveken nyugvó tevékenységével átfogná térségeinket, népeinket, kultúránkat? Mégpedig a fentebb emlegetett kölcsönösségünk, egymásra utaltságunk, együvé tartozásunk gondolatának az érvényesítésével? S e ponton aztán ismét a személyes emlék hangján kell megszólalnom: mint amilyen volt pl. a Teleki Pál Tudományos Intézet (később: Kelet európai Tudományos Intézet), amelynek munkájába kevés híján hatvan évvel ezelőtt magamnak is volt szerencsém betekintést nyerni, sőt tiszteletdíjas dolgozójaként munkájában részt is venni. Különös szerencsém folytán mint a magyar történettudomány egyik nagy reményre jogosító tehetségének, a verseci születésű Tóth Zoltánnak közeli munkatársá, aki a „földi” jogán és annak segítő szándékával vezetett be az európai rangú, kiemelt jelentőségű intézmény céljainak és feladatainak az ismertetésébe.

Amit róla tudunk (noha a „mi” arcképcsarnokunkat gazdagító verseci szülöttünkrol van szó), azt leginkább a Magyar Életrajzi Lexikonnak (Bp., 1969) köszönhetjük. Ebből értesülünk, hogy a párizsi Sorbonne egykori ösztöndíjasa a Teleki Pál Tudományos Intézetből az MTA Történettudományi Intézetébe került, annak osztályvezetője, majd az ELTE tanszékvezetője lett. A Magyar Történelmi Társulat alelnöke volt. Az 1956-os forradalom eseményeinek áldozataként 1956. október 25-én esett el. – Itt mindössze néhány munkáját említjük: *Magyar utazók Európában a XIX. sz. első felében; Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben; A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon; A Szemere-kormány nemzetiségi politikája* stb. Ugyanennek a lexikonnak a minősítése szerint: „Tudományos munkásságával a Duna-völgyi népek megbékélését, kölcsönös egymásrautaltságuk felismerését kívánta szolgálni.”

Először tehát ekkor és Tóth Zoltán révén ismerkedhettem meg a magyarságkutatásnak, a nemzetképvizsgálatnak nemcsak módszertanával, hanem valóságos értelmével és

céljaival is. Ezeket a hatvanesztendősi emlékeket pedig e sorok írásakor Kalapis Zoltán szóban forgó könyve idézi fel. A szerző ui. Tóthéhoz hasonló szándékú, tematikájú, valamint anyagának feldolgozását illetően is vele rokon könyveinek egész sorával valóban igazolni látszik az idézett mondásnak helytálló voltát arról, hogy szerzőnk hozzáértése, rendíthetetlen kutatói következetessége, széles körű érdeklődése, nemkülönben valószínű eredményei valóban fölérnek egy egész tudóscsoport munkájával.

S ha már az aggkori gondolatközlés korántsem kívánatos, de törvényszerű velejárói folytán egyébként is letértünk a célhoz vezető legrövidebb útról, engedessék meg e sorok jegyzőjének még egy rövid (látszólagos) elkalandozás a kitűzött tárgytól. Főként pedig a verseci magyar művelődés ügyét képviselő s a hagyományaink ápolására hivatottak figyelmébe ajánlva. Olyan kérdésről szólván, amely hagyományértékeinket, az utóbbi időkben oly gyakran hangoztatott „magyar szellemiségünk”, identitáskereső iparkodásunk korában kultúránk csöppet sem elhanyagolható problémavilágát érintik. Egyértelműbben fogalmazva: „magyar szellemiségünk” nyilvánvalóan jóval nagyobb hasznát látná abból, ha pl. az idén kilencven éve született Tóth Zoltán életművét, munkáit, hagyatékát helyeznénk górcső alá, mint pl. Herczeg Ferencét, aki korántsem a „marxista irodalomtörténészek” mártírja, hanem akiről már 1927-ben a polgári gondolatvilágú Benedek Marcell is úgy nyilatkozik, hogy „minden mélység nélküli elbeszélő”. Farkas Gyula a berlini egyetem katedráján pedig 1934-ben azt mondja róla, hogy „A magyar tájjal, a magyar néppel nincs sok közössége”. S ez idő tájt írja róla Szerb Antal is, hogy történelmi regényei és drámái annak köszönhették sikerüket, hogy „a történelmi milióban nem tűnik szembe lélekábrázolásának felületessége”, meg hogy „Magyarság-felfogása a nemzeti magyarság-felfogás: a nemzeti eidos megtestesítőjét a nemében, az úrban látja és a magyarság legfőbb jellemvonását az úri dacban, érzékenységben, a lemondó gesztusban, mellyel visszavonul, ha a világ beszennyezi ideáljainak tisztaságát.” S folytathatnánk akár máig is az irodalomértők sokszor egybecsengő vagy csak részben ellentmondó nyilatkozatainak a sorát, de számunkra ezúttal sokkal inkább az a kérdés, hogy a mi, sajátunknak mondható hagyományértékelésünkben hol a helye, a mi tudatvilágunkban mi a szerepe, értéke, rangja, hiszen nekünk a korábbi értékeléseinket, magunkról kialakított arcképpünket is bele kell építenünk „arcképcsarnokunkba”, nemkülönben azt is eldöntenünk, hogy „mit viszünk magunkkal?” Márpedig igen sok jel utal arra, hogy még korántsem oszlattuk el a kultúránk körül megtelepült homályt (újabbán még tudatosan növeljük is), még annak határait, hovatartozását, tartalmi kérdéseit, organizmusát, sőt pusztá létezését illetően sem. Emiatt aztán csupán régebbi, több évtizedes példákat idézünk a fenti kérdésre vonatkozóan. Az újabb értékelők ugyanis könnyen keveredhetnek afféle gyanúba, hogy holmi szűk látószögű provincializmus kívánalmainak tesznek engedményeket, vagy éppen annak fonákja felől, netán korunk politikai elfogultságaitól sem mentesen nyilatkoznak róla. Mindenesetre elmésnek látszik az a megoldás, amelyhez Gerold László folyamodik a közelmúltban megjelent *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* című munkájában. Abban címszóként Herczeg Ferenc nem szerepel, megtaláljuk azonban a *Herczeg Ferenc Napok* címszót, amelyről az alábbi minősítés olvasható: „... az egyre szegényesebb helyi művelődési élet fellendítésére létrehozott irodalmi rendezvény...” Mintha csak ezt olvasnánk: „erzacc”, pótanyag. E furcsa, ellentmondásosnak tűnő szerkesztői meggondolás oka azonban kézenfekvő: Herczeg Ferenc, mint „jugoszláviai magyar író” valóban nem létezik, viszont a Versecen már évek óta meg-

rendezett Herczeg Ferenc Napok létező, valóságos irodalmi rendezvény. S ez okozza sokunk kételkedését művelődéspolitikánk átgondoltságában.

Herczeget elsőként hetven évvel ezelőtt Szenteleky Kornél rekesztette ki a lassan öntudatra térő hazai magyar irodalom köréből, amikor a budapesti Rádió szerkesztőségével vívta csatáját a Herczeg írói-emberi alakjának megítélése körül. A Rádió ugyanis „Délvidéki frői est” műsorának összeállítására kéri fel azzal a figyelmeztetéssel, hogy abban Herczeg Ferencnek is helyet kell biztosítani, de amit Szenteleky következetesen elhárít. Rendkívül tanulságos e szempontból az a levélváltás, amit Szenteleky pesti megbízottjával folytat. Ennek csak néhány sorát idézzük, de amely teljesen egyértelmű Herczeg értékelése tekintetében: „A Rádió igazgatóságának visszautasítását bosszankodva vettem tudomásul (. . .) ha ismét Herczeg Ferencsel hozakodik elő, mondd meg neki, hogy akkor csináljanak vajdasági estet – vajdaságiak nélkül. Mert közülünk senki sincs, aki Herczeg Ferencsel mint »vajdasági íróval« szerepelne a pesti rádióban . . . Mentalitás, érzésvilág tekintetében sokkal távolabb áll tőlünk, mint Móricz Zsiga, Komáromi János, vagy akárki, aki sohasem járt ezen a vidéken. De ha (. . .) azt képzeli, hogy Herczeg Ferenc jelenti a Vajdaságot, akkor mi már nem is vagyunk műsoron.”

De a „mi” Herczegünk, a nevét egyszerű c-vel író Herczeg János sem szűkölködött kemény szavakban, amikor a majdnem névrokon „frőfejedelemről” és a köréhez tartozókról 1938-ban ezt írja: „Az ő ideológiájukat folytatni ma (. . .) eszetlen anakronizmus.” Azt azonban elismeri, hogy „frői mesterséget” sikerrel lehet tőle tanulni . . .

S hadd iktassak ide a Herczeg Ferenc recepciójának hazai történetéhez kapcsolódó még egy epizódot, az utóbbi fél évszázadban bizonyára a legbizarrabbak közül valót. Minden személyes vonatkozása s tárgyunkkal csak lazán összefüggő volta ellenére is a „Lentségi arcképcsarnok” kérdéskörét illeti.

Valamikor 1979-ben a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia alapítóbizottságának a tagjaként még magam is úgy véltem, hogy a „lentség” tudományának, kultúrájának, szellemi műveltségének magas, akadémiai szintű ápolása egyedül azoknak az elveknek föltétlen tiszteletben tartásával lehetséges, amelyekről írásunk elején szóltunk. Azaz tájunknak és emberének, a történelem kohójában összekovácsolódott közösség igényeinek, szükségleteinek és céljainak megfelelően. A VTM Akadémia alakulástörténetét s majd megalakulását bemutató kiadvány bevezető tanulmányában rá is világítottam arra a két akadályozó tényezőre, amely a múltban nem tette lehetővé, hogy Vajdaságnak mint történelmi tájnak a műveltségéről akadémiai szintű intézmény gondoskodjék: ez pedig az állami és a nemzeti kizárólagosság, illetve ezek érdekeinek minden más fölé helyezése a tudomány és a szellemi élet előbbre vitelére irányuló múltbeli tevékenységünk egész során. Ennek a tanulmánynak csak két gondolatfutamára hivatkozunk:

„(. . .) »tudós társaságok« megszervezésének a gondolatával eszmei elképzelésként vagy kísérletképpen, olykor azonban a megvalósulás szintjén is már a XVIII. század végétől fogva nem egyszer találkozunk mai Vajdaság területén. Tudnunk kell azonban, hogy ez a század nemcsak a »tudományok százada« volt, hanem a »birodalmi eszme« bölcsője is, amely a nemzetileg viszonylagosan egységes nyugati nemzetállamok mintájára s a racionalizmus államelvével érvelve csak egy akadémiát ismert el, mint a »nemzeti tudományok« legfelsőbb fórumát. Ez a felfogás jellemzi a felvilágosult abszolutizmus korszakát is, amelyben az első kezdeményezésekkel találkozunk. A felvilágosodás államrezonja és a valóságos művelődési érdekek, másképpen a »birodalmi gondolat« és a

nemzeti kultúra igényei azonban ellentmondanak egymásnak. (. . .) Jogosan írta Hajnóczy József, II. József egykori szerém vármegyei, vukovári alispánja, a későbbi köztársasági mozgalom mártírja egy oktatásügyi tervezet margóján, hogy nyilvánvalóan »attól félnek, hogy a nép a szükséges műveltséghez jut és így (. . .) az igazságnak és az érénynek megfelelő politikai alkotmányt teremt magának.«.

Mivel pedig az itt emlegetett akadályozó tényezők mutatis mutandis ma sem ismeretlenek, múlhatatlanul szükségesnek látszanak a jelzett, magánvállalkozásból és egyéni belátásból végzett kutatások, az tehát, hogy ún. „nem állami” szervezetek, egyesületek, művelődési és egyéb szövetségek maguk kezdeményezzék és szervezzék ezt az önismertünket és azonosság tudatunkat előmozdító tevékenységet. E szándékok és vállalkozások nem csekély hányadában azonban csak a jóra való törekvés a dicséretes, aminek az értéke gyakran sokat veszít a dilettantizmus, a felületesség, az át nem gondoltság és a szakszerűség hiánya folytán. Az olyan elgondolások következtében, amelyek nemzeti kultúránk tartalmainak félreismerésén, történelmi sorsunkra való érzékenységünk és érdemi hagyományaink megmentésére irányuló igyekezetünk téves értékelésén alapulnak.

S e helyen kell beiktatnom a Herczeg Ferencsel való „törődésünk” ez újabb kori (a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia alakulástörténetéhez kapcsolódó) epizódját. Az Akadémia keletkezéséről szóló könyv (Nastanak vojvodanske akademije nauka i umetnosti, 1981) kézirati anyagának szerkesztőségi elemzése során Vasko Popa, a szerkesztőbizottság tagja, egyetértve ugyan az Akadémia létrehozásának elvi indoklásával, szövegszerűen azt is feladatkorébe kívánta iktatni, hogy az Akadémiának, Statútumából kifolyólag, kötelessége védelmébe vennie az írói és művészi alkotás szabadságát bármiféle politikai, világnézeti vagy pártzempontot érvényesítő kényszerrel szemben. Ezért aztán az én esedékes akadémiai székfoglalóm konkrét, feldolgozandó témájaként rögtön javasolta is Herczeg Ferenc életművének a fenti elvek szerinti rehabilitálását és érdemeinek a méltánylását a „hivatalos” magyar irodalomtudományi körök elmarasztaló ítéleteivel szemben. Azzal is biztatott, hogy mivel házassága révén rokoni kapcsolatban van a Herczeg-családdal, felhasználás végett betekintést tesz lehetővé az író intímabb leveleibe és kézírataiba. Az erről a témáról folytatott vitánk során elhangzott az a nézet is, hogy nekünk nem az a dolgunk, hogy védelmezzük az írókat és az alkotói szabadságot, hanem hogy a tudomány eszközeivel lelkiismeretünk s képességeink szerint igazságot szolgáltatassunk egy-egy felmerült kérdésben, ami persze nemcsak az író igazsága lesz, hanem a miénk is, mindannyiunké. Ami pedig székfoglalóm általa javasolt tárgyát illeti, arra utaltam, hogy én magam a történelmi közösségünk belső életéből fakadó írói ihletforrás hiányát érzem Herczegnek még azokban a műveiben is, amelyekben tudatos írói elhatározás kényszeréből fordul ilyen motívumokhoz. Csak ékítményeiben, öltésmintájuk szerint, fogalomtárának némely darabjaival, ornamentikájában tudom olykor-olykor azonosítani a mi tájainkkal és embereinkkel. A Pogányokban pl. a neofita lélek búvik meg, de a Bizánc lelkiisége sem a balkáni, inkább a Rajna vidéki emberé.

Popa betegsége majd halála nem tette lehetővé a fenti elképzelés megvalósulását. Azóta is csak az idén megtartott versesi Emléknapok s a nyomában kialakult vélemény-ütközések nyújtottak alkalmat (jóllehet csak publicisztikai szinten) a fenti kérdések újbóli vizsgálatára. Nem kétséges azonban, hogy sem a Vasko Popa által abszolút értékékként felfogott alkotói szabadság, sem pedig a Herczeg Ferencről kialakult s a különféle előjelű politikai doktrínák hármjába fogott értékelések, de még az írói opus semmire sem kötelező

(s az Emléknapok céljával csak a felszínen érintkező) „szakmai” megközelítések sem hozhatják meg a várt eredményt. Többek között ezért is tartjuk Kalapis Zoltán könyvét sugalmazó erejű, messzebbre mutató munkának, mert nem kis mértékben járul hozzá szellemi vállalkozásaink s tudományos tevékenységünk feladatainak újragondolásához. Ahhoz, hogy az olvasóban meginduljanak önszemléletünk, önismeretünk, történelmi tudatunk tisztulási folyamatai. Akár hamis vagy torz műveltségképünk újjáértékelésének vagy legalább korrigálásának az árán is. Ez utóbbihoz alighanem jelentősen járulhatna hozzá, ha a verseci Emléknapokon pl. nem csupán olyan szűk szemhatárú témákról folya az eszmecsere, mint az *Összetett határozós szerkezetek a Gyurkovics-trilógiában*, hanem mondjuk Tóth Zoltán fentebb említett bármely munkájáról.

SZELI István

AZ ÚJVIDÉKI VILLAMOSTÓL A BÉCSI EXPRESSZIG

Juhász Erzsébet: *Határregény*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001

Juhász Erzsébet utolsó, befejezetlenül maradt posztumusz művének olvasója sűrű szövésszerű regényt tart a kezében. Talán nem csupán saját, egyéni olvasatomról számolok be, ha azt állítom, hogy a *Határregény* olvasói befogadásának módja a lassú olvasás.

Családrégény – pontosabban: családok regénye a *Határregény*, s ebbéli vonásában tér el, jelent elmozdulást Juhász Erzsébet előbbi regényeihez képest. Míg pl. a *Műkedvelők* (1985) epikus szálai az alterego művészférfós köré szövődtek, a *Senki sehol soha* (1992) „prózájának” átlói nyomán pedig lazán összetartozó kisvárosi alakok sorsképletei rajzolódtak ki, a *Határregény* epikuma sok szálból összeszövődő és sokféle ágazó családi hálóból bomlik ki. „Családáradás”, „elágazó ősvények kertje” Juhász Erzsébet újonnan megjelent regénye (csak mellesleg jegyzem meg, hogy Mészöly Miklós Családáradása meghatározó jelentőségű olvasmánya volt), amelynek kisregénynek megfelelő terjedelme mintha egy nagyregény anyagát hordozná magában.

Már az első fejezet kiinduló szituációja – az Angeline Nenadovits emlékezetében élő, 1910-es, egész napot kitöltő villamosút – olyan szétfutó epikus szálakat (újfent: elágazó ősvényeket) indít újtukra, amelyek már itt, a regény kezdetén családi viszonylatok gazdag ágrajzát ígérik. Mire a fejezet végén „egy villamos végállomást jelző csengetésé”-ben felhangzik a regényindító szituációhoz analógia útján, metonimikusan kapcsolódó zárómotívum, a történet(ek)be sodródott nevek családi-rokoni viszonylatok szövevényét előlegezik. E horizontálisan szétterített haló fölé ugyanitt sorsdöntő, sors- és történet-alakító (történelmi) pillanatok vertikálisai rendelődnek: 1918, 1946, az ötvenes évek, 1990 – azaz az első világháborút követő határmódosítások, elcsatolások, a másodikot követő megtorlások, az ötvenes évek határzáratai, majd a közelmúlt balkáni háborúja olyan toposzok előrejelzői, amelyek az egész regény családtörténeteit, interszubbjektív relációit, egy-egy család egyedeinek létét fogják át determináló erővonalakként. Ez utóbbi az frói eljárás azon vonását jelenti be, hogy a regény egy mindannyiunk tudatában (emlékezetében?) élő referenciális háttérbe ágyazódik. Az első és második világháború s a legutóbbi, balkán háború a családtörténetekben összefutó életutakban létrehozott egzisztenciális töréseivel az egész regény „külső” időkoordinátáit jelzi. A történelmi idők a családon belüli kohéziós erőket felszakítva centrifugális erőként dobálják szét a rokoni kötelékek